

Bordskultur och glashandel i renässansens Nordeuropa

Av Georg Haggrén

1. Renässansens glaskärl – en del av elitens kultur i Nordeuropa?

Enligt den traditionella synen utgjorde glaskärl under renässansen en relativt liten del av elitens materiella kultur i Norden. De skriftliga källorna om glasbägare – och keramikkarl – är relativt knappa.¹ Tidens bildmaterial stöder denna syn. Ett bra exempel utgör en bild av riksrådet Henrik Carlsson Horn af Kanckas daterad den 3 september 1609 i Lübeck i den svenske amiralen Jacob Gottbergs *album amicorum*. På bilden håller Horn i ena handen ett passglas. I andra handen har han bl.a. en bordskniv. Horn, som hörde till eliten i tidens Sverige, hade tidigare varit sysselsatt som hovmästare och prinsarnas uppfostrare vid hertig Karls hov men år 1609 skickats som svensk legat till Mecklenburg² (fig. 1).

En annan bild som representerar elitens materiella kultur har bevarats i Mariakyrkan i Helsingborg. På denna målning från år 1583 ser vi ett högreståndspar och en idealbild av tidens festliga dukning.³ På bordet framför paret ser vi moderiktiga och ståndsmässiga ting; två tenntallrikar, två bordsknivar, två kägelbägare, två noppbägare (=römer?) och ett serveringskärl. De båda har tydligen egna dryckeskärl och bestick. Det är inte längre frågan om några större kärl för kollektivt bruk som under medeltiden (fig. 2).

Fig. 1. Riksrådet Henrik Carlsson Horn af Kanckas med bl.a. ett passglas i handen. Foto: Kungliga Biblioteket/Jens Östman.

Fig. 2. Ett högreståndspar på en festlig måltid. En målning från år 1583 i Mariakyrkan i Helsingborg. Foto: Smålands Museum.

2. *The Age of Transition*

The Age of Transition eller övergången från medeltid till tidigmodern tid (1400/1450-1600/1650), är en tidsperiod arkeologerna i Västeuropa (bl.a. i England) i allt högre grad har intresserat sig för sedan 1990-talet.⁴ *The Age of Transition* är en intressant period under vilken det inte bara skedde dramatiska religiösa och politiska skiften utan det pågick också kännbara förändringar i den materiella kulturen. Dessa förändringar är väl synliga i det arkeologiska fyndmaterialet från t.ex. Finland.⁵

Redan under senmedeltid steg levnadsstandarden på flera håll i Europa. Samtidigt tillkom olika

bekvämligheter. I England satsade både aristokrater och borgare på högre levnadsstandard både vad det gäller inventarier och bostäder. Denna strävan har av forskningen kallats *conspicuous consumption*, vilken resulterat i att arkeologerna har fått möjlighet att forska i tidens *conspicuous waste*.⁶ Produktionen steg och handeln expanderade. I England karakteriseras 1500-talets senare del, eller drottning Elisabets tid, som en tid av en kommersiell revolution.⁷ I Sverige mångdubblades t.ex. vinimporten vid denna tid.⁸ Så småningom växte inte bara elitens utan också allmogens köpkraft. Denna utveckling fortsatte under 1600-talet. I Västeuropa och Amerika har man kallat tiden fr.o.m. slutet av 1600-talet för en konsument revolution, *consumer revolution*. Speciellt inom amerikansk historisk arkeologi har man koncentrerat sig på denna tid, som präglas av kapitalismens och den globala handelns uppkomst.⁹

Förändringen syns väl i bordskulturen. I finare miljöer började man använda separata vinglas och ölglas. Hela bordskulturen förfinades under denna tid. Med början i 1500-talets Italien vann gafflar så småningom popularitet i högreståndsmiljöer, men även bönderna skaffade sig fina importerade bordsknivar typiska för denna tidsperiod. Varje person kring bordet fick ett eget kärl.¹⁰ Engelsmannen David Gaimster har understrukt hur den ökade ritualiseringen av dryckesvanor och bordskultur uttrycktes av en ökad mängd av dryckes-, dekanterings- och serveringskärl. Detta syns tydligt både i keramik- och i glasmaterialet. Även om utvecklingen var långsam kan man följa hur nya inslag gjorde entré på festborden i hela Västeuropa.¹¹ Samtidigt var det frågan om en civilisationsprocess till vilken bl.a. hörde sedernas förfinande.¹²

De nya dryckeskärlen tillverkade av stengods och glas gick lätt sönder, vilket var orsaken till att man

ofta använde tennstop och t.o.m. silverbägare. Fina glas- och keramikkarl uttryckte ägarens välstånd på annat sätt än karl tillverkade av metall. Glas- och keramikkarl var sköra och om de gick sönder blev de genast värdelösa. Med dyrbara, men sköra, karl ville man betona sitt välstånd. Engelsmannen Hugh Willmott har visat hur denna strävan under senare delen av 1500-talet genomsyrade hela det engelska samhället. Aristokrater beställde exklusiva venetianska glasserviser. Samtidigt nöjde sig välmående borgare och ståndspersoner med västeuropeiska glaskarl tillverkade i venetiansk stil. Även bönder och fattigare stadsbor ville följa de högre ståndens exempel och skaffade sig enkla inhemska glaskarl.¹³ Ett karakteristiskt exempel på denna mentalitet, *conspicuous consumption*, erbjuder vanan att kasta sönder glasbägarna efter man hade tömt dem. På jultidsfesterna vid Stockholms hov år 1562 »sönderkastades« 270 glas.¹⁴ Vid hovets fester kunde antalet krossade glas vara avsevärt högre. Till exempel beställde den danske kungen Christian IV år 1596 så mycket som 35 000 glasbägare till sin kröningsfest.¹⁵

Mentaliteten hos medeltidsmänniskan var mer kollektiv än den hos hennes efterkommande under tidigmodern tid. Reformationen ägde ett individualistiskt inslag och individualismen har ofta knutits till den moderna människan. Under tidigmodern tid kan man spåra ett tilltagande antal individuella drag i människornas beteende även om de blev karakteristiska drag först under modern tid eller på 1800- och 1900-talet.¹⁶ Nya bordsvanor och kanske även utbredningen av nya njutningsämnen, dvs. tobaksdrickande och brännvinsbruk, kan under tidigmodern tid betraktas som indicier på ett slags växande individualitet. I den förfinade bordskulturens kölvatten följde en individualiseringsprocess på matbordet.

3. Bruket av tidigmoderna glaskarl i stilleben och i skriftliga källor

Bildmaterial från 1500-talets och det tidiga 1600-talets Norden är relativt torftigt. För att få information om sätten hur man använde glaskarl måste vi söka bildmaterial från kontinenten. Särskilt i Nederländerna hade målarkonsten redan i mitten av 1500-talet blivit mycket populär. Flera artister koncentrerade sig i sin produktion på stilleben vilka erbjuder värdefulla källor till forskare som är intresserade hur man använde olika föremål. Dessa stilleben visar t.ex. vilka glaskarl som var försedda för speciella drycker. En av de mest kända och produktiva målarna specialiserade på stilleben var holländaren Pieter Claesz. I hans »*Still life with drinking vessels* (1649)«, vi kan se en römer fylld med vitvin samt ett helt nyligen fyllt passglas fyllt med ännu skummande öl¹⁷ (fig. 3).

Även tidigmodernt skriftligt material pekar på att man helst drack vitvin från bägare tillverkade av grönt glas. År 1562 skrev tysken Johannes Mathesius i sin Bergpostilla: »*In disen landen [hat man] gemeinglich zum weyn grüne gleser gemacht / darin ein rebe rechter plancke weyn / sehr schön und lieblich steht / und dem weyn ein lüstige farbe gibt.*«¹⁸

En annan nederländsk artist, Jan Davidz de Heem, har målat ett stilleben med blommor och frukter (ca 1650). Också där finns en römer fylld med vitvin. Dessutom finns det en fin venetiansk pokal fylld med rödvin på bilden.¹⁹ Det finns tiotals liknande exempel. I olika stilleben är karl av venetianskt glas eller glas *à la façon de Venice* stundom fyllda med vittvin men oftast med rödvin, vilket knappast ses i andra glaskarl. Några ölkarl var de venetianska pokalerna eller bägarna inte.²⁰

Fig. 3. Pieter Claesz (1597/1598-1660) stilleben är värdefulla källor som innehåller mycket information om 1600-tals bordskultur. På denna målning från år 1649 syns ett till hälften med vitvin fyllt römer samt ett passglas fullt av ännu skummande öl – samt en exklusiv bordskniv. Pieter Claesz »Still life with drinking vessels«, Salting Gate 1910 © The National Gallery, London.

4. Tidigmoderna glasfynd i Nordeuropa

Under senare år har tidigmodern tid allt oftare blivit objekt för arkeologisk forskning. Som resultat har antalet utgrävningar av 1500- och 1600-talens kulturlager och byggnader ökat både i Norden och på andra håll i Europa. Samtidigt har det visat sig att glasfynd inte är så sällsynta som man tidigare har trott. Från

olika håll i Nordeuropa och även från alldeles olika miljöer har glasfynd tillvaratagits. Nya intressanta fynd dyker upp varje år. Tyvärr har dessa fynd hittills bara sällan behandlats i publikationer.

Utifrån det arkeologiska fyndmaterialet kan man se att det under medeltiden funnits rätt stora regionala variationer i glasbeståndet på olika håll i Nordeuropa. Kring Östersjön använde man mest kärl tillverkade i norra eller östra delar av Tyskland. I Skandinaviens västra delar brukades däremot först och främst glaskärl importerade från bl.a. från Rhendalen. Under 1500-talet försvann nästan dessa regionala skillnader. Man började nu använda samma kärltyper inte bara i Skandinavien, utan också över stora delar av Nordvästeuropa.²¹

På grund av det arkeologiska materialet har särskilt två kärltyper, s.k. passglas och römer i olika variationer visat sig ha varit mycket populära. Ett tredje ledande element utgjorde glas *à la façon de Venice*. Dessutom fanns det dock flera andra mer eller mindre sällsynta glastyper som inte behandlas i denna artikel.

Kägelbägare/Igel/Keulenglas

I målningen i Mariakyrkan ser man två kägelbägare (tyska *Keulenglas*). Denna kärltyp hade redan under 1400-talet utvecklats i östra Tyskland. Där tillverkades ofta mycket höga ofärgade kägelbägare. Under 1500-talet blev kägelbägarna mindre. Samtidigt började man allt oftare tillverka dem av grönt glas. Övre delen av dessa runda, höga kägelbägare var oftast dekorerad med en glastråd (fig. 4).

Kägelbägare som i Danmark kallades igel var populära i Skandinaviens västra delar. Ett av de bäst bevarade exemplen har hittats i Glimmingehus i Skåne och ett annat är från Rosenholms slott i Jylland.²² Skärvor av kägelbägare är förhållandevis allmänna i arkeologiskt fyndmaterial i Danmark och Norge vilket

Fig. 4. Två kägelbägare som hittade i vallgraven kring Rosenholms slott på Jylland. Slottet har byggts av Jørgen Rosenkrantz och slottet blev färdigt 1567 enligt en inskriptionstavla. Foto: Derrick Butler, Foto/medie Afdeling, Moesgård.

kan visas med exempel från t.ex. stadsutgrävningar i Roskilde och Bergen. Dessutom tillverkades kägelbägare vid danska renässansglasbruk, åtminstone i Glarbo.²³ Däremot är kägelbägarna förhållandevis sällsynta i svenskt och finskt fyndmaterial, även om det finns enstaka fynd från bl.a. Kalmar och Stockholm. I Finland har man hittat skärvor av kägelbägare åtminstone i Åbo stad och på Svidja gård i Nyland.²⁴

Passglas

Kägelbägare var en kärlytp som knappast överlevde 1500-talet. Det gjorde dock passglas, dvs. en annan typ av ölglas som ursprungligen hade utvecklats av höga medeltida bägare. En del passglas eller *stangenglas* var tillverkade av ofärgat glas, men i Norden dominerade de ljusgröna varianterna helt och hållet. Några passglas var runda men avsevärt vanligare var den åttakantiga modellen. Dessutom har det tillverkats ett mindre antal sex- och sjukantiga variationer. Passglas var dekorerade med glastråd och ofta hade de också optisk dekoration. De pålagda glastrådarna, som stundom var av blå glasmassa, sattes runt kärlet med mer eller mindre jämna mellanrum eller »pass«. Enligt tidens sed drack man ett pass per gång. Ofta lät man sedan glaset gå vidare i dryckessällskapet.²⁵ Vid sidan av de vanligtvis räfflade glastrådarna och den åttakantiga formen hade passglaset en karakteristisk dubbel fotplatta avslutad i en luftspalt (fig. 5, 6).

Fig. 5. Passglas från Bryggen i Bergen (BRM 0/58028). Foto: Bryggens museum/Svein Skare.

Fig. 6. Ett välbevarat passglas från Ny Varberg. Länsmuseum Varberg/Arne Persson.

Det typiska gröna åttakantiga passglaset synes ha uppkommit senast i början av 1500-talet någonstans i Tyskland. I Stockholms tulljournaler omnämns passglas år 1543. Enligt det skriftliga och arkeologiska materialet upphörde tillverkningen någon gång mot slutet av 1600-talet.²⁶ Samtidigt som man tog nya bägartyper i bruk blev passglas omoderna med undantag för vissa områden i Danmark. På Fyn använde

man nämligen gamla välvårdade passglasserviser på festligheter ännu under senare delen av 1700-talet!²⁷

Enligt skriftliga källor var det först eliten som under 1500- och 1600-talen använde passglas. Under 1570-talet beställdes exempelvis tusentals passglas till kung Frederik II:s hov.²⁸ Enligt Stockholms slotts vinkällarräkenskaper från år 1556 drack bl.a. drottningen och de små prinsessorna rhenskt vin från passglas. Enligt ett annat exempel levererades hundratals passglas av tre olika storlekar till slottets vinkällare år 1613.²⁹

I den nordiska glasforskningen noterades passglas redan i början av 1930-talet då man utförde utgrävningar av Trestenshults glasbruk i Småland. Heribert Seitz noterade då att »Denna polygonala art av passglas är om ej helt unik så dock synnerligen sällsynt.»³⁰ När man under 1960-talet utgjorde flera utgrävningar på danska glasbrukstomter och på Hüti glasbruk på Dagö i Estland, som under 1600-talet hörde till Sverige, hittades både passglasskärvor och avfall från passglastillverkning.³¹ Efter alla dessa nya fynd verkade det åttakantiga passglaset inte vara så sällsynt som man trodde på 1930-talet.

I dag vet vi att i motsats till Seitz antaganden var passglas vanliga i hela det tidigmoderna Nordeuropa. Enligt Lars G. Henricson är bägarformen »påträffad i Stockholm (sic!) kulturlager i sådan mängd att man erinras om begreppet massfynd.»³² Tysken Peter Steppuhn har på grund av nordtyskt fyndmaterial nyligen påstått att dessa kantiga passglas var »den vorherrschende Trinkglastyfus des 16. und 17. Jahrhunderts im gesamten kontinentalen Nordwesteuropa».³³ Arkeologiskt fyndmaterial från olika håll i Norden bekräftar dessa slutsatser. Passglas har varit vanliga bl.a. i Roskilde, Bergen, Lund, Malmö, Kalmar, Uppsala, Åbo och även i Sveriges nordligaste stad

Torneå.³⁴ Fyndsituationen kan belägas med ett par exempel. Vid utgrävningarna i Stokholm under åren 1981-2000 tillvaratogs nästan 2000 passglasskärvor. I Ny Varberg i Halland hittade man under åren 1981-1982 elva mer eller mindre kompakta passglas från en brunn. I Helsingfors Gammelstads tillvaratogs skärvor av minst 99 passglas i anslutning till en enda husgrund. Det bör dock poängteras att detta hus troligtvis använts som krog.³⁵

Under 1600-talet blev passglas symbol för krogar där man serverade starköl. Enligt tidens regler uppmanades dessa krogar sätta »ett särdeles tekn med ett Paasglaas i theras tafla.« De krogar som endast serverade svenskt öl skulle i stället ha »ett stoop til kännemärke«.³⁶

Passglasskärvor är vanliga fynd på stadsutgrävningar men de hittas också på landsbygden. I Finland har passglasskärvor tillvaratagits vid undersökningar av flera sätesgårdar (Laukko i Övre Satakunda, Jutikkala i Tavastland, Näse gård i Egentliga Finland, Genäs och Tjusterby i Nyland m.m.) samt från ett par prästgårdar (t.ex. Pernå prästgård).³⁷ På marknadsplatsen i Bjärnå var de också vanliga fynd.³⁸ Dessutom hittar man ofta enstaka skärvor på landsbygdens bytomter. I ett fall, från en gårdstomt i Pernå har man t.o.m. hittats ett större antal passglasskärvor, men där var det förmodligen frågan om en kroggrund.³⁹

Römer och berkemeyer

Römer och berkemeyer är bägartyper som under förra delen av 1500-talet utvecklades från den senmedeltida noppbägaren kallad *krautstrunk*.⁴⁰ Det senare var ett vittvinglas, precis som römer och berkemeyer. Dessa bägare hade en pålagd fotplatta som under 1500-talet oftast var vågformig. Så småningom blev en annan variant med en spiralformig fotplatta tillverkad av en enda lång glastråd förhärskande. Nedre

Fig. 7. Nedre delen av ett römer eller berkemeyer från Vinkällaren i Bergen (BRM B 6388). Foto: Bryggens museum/Svein Skare.

delen av kuppen i dessa bägartyper är cylindrisk med pålagda noppor. I en berkemeyer är kuppans övre del konisk medan den i en römer är kupig. I ett arkeologiskt fyndmaterial är det praktiskt taget omöjligt att skilja römer och berkemeyer från varandra om det inte finns skärvor från kuppen (fig. 7).

Av 1500- och 1600-talens stilleben att döma brukades både römer och berkemeyer endast för vitvinsdrickandet. Även skriftliga källor stöder denna bild av deras användning som vinglas. Om römer finns sparsamma omnämnanden i 1500- och 1600-tals svenska källor. Enligt Stockholms tulljournaler från år 1578 importerade exempelvis den nederländske köpmannen Jost van

Lambrucht och den lybske borgaren Hans Glasser »vin Römer« till staden. År 1602 införde stockholmsborgaren Mårten Trotzig ett antal vinrömer till staden.⁴¹

Berkemeyer var en kärlytp som försvann redan tidigt under 1600-talet. Däremot utvecklade formen av römer under 1600-talets andra fjärdedel till en högre modell dekorerad med hallonformiga noppor.⁴² Dessa sena römer karakteriseras av en hög fotplatta formats av en lång glasspiral. Kring sekelskiftet 1700 började svenska glasbruk, särskilt Kungsholmen i Stockholm tillverka remmare, en ny kärlytp som hade

Fig. 8. Ett sent römer från Vinkällaren i Bergen (BRM B 6388). Foto: Bryggens museum/Svein Skare.

utvecklats från sena römer. I motsats till de gröna römerglasen blåstes dessa 1700-tals remmare oftast av färglöst glas. Först i mitten av seklet blev remmare omoderna i Sverige och någon gång på 1760-talet upphörde deras produktion i Kungsholm⁴³ (fig. 8).

Skärvor av römer och berkemeyer hittar man ofta på stadsutgrävningar om än i avsevärt mindre antal än passglasbitar. Talrika exempel på dessa vinglasfynd finns från olika håll i Norden (bl.a. Roskilde, Lund, Bergen, Trondheim, Stockholm, Åbo och Helsingfors).⁴⁴ Särskilt talrika är römerfynd i Vinkällaren i Bergen. Där har man under flera utgrävningar tillvaratagit bitar av hundratals römer.⁴⁵

Vid sidan av städerna har skärvor av römer hittats på utgrävningar på finska prästgårdar bl.a. i Nådendal och Raumo i Egentliga Finland.⁴⁶ Enstaka bitar har också hittats på utgrävningar på landsbygdens herrgårdar i Finland (t.ex. i Tjusterby⁴⁷) men i bondemiljöer synes römerglasen ha fattats praktiskt taget helt och hållet.

«Christallo» eller glas á la façon de Venice

I mitten av 1500-talet blev det venetianska glaset mycket populärt i Västeuropa. Det venetianska glas som kallades »*christallo*« eller »*christalle*« var vanligtvis färglöst men ofta dekorerat med pålagda dekor i olika färg. Den stigande efterfrågan lockade italienska glasblåsare att flytta utomlands. Venetianska myndigheter förbjöd glasmakarnas emigration men kunde inte stoppa den. Under senare delen av 1500-talet grundade italienska entreprenörer talrika nya glasbruk i väst- och mellan-europeiska städer där de började tillverka glas i venetiansk stil, »*á la façon de Venice*«. ⁴⁸ Enligt Hugh Willmott använde den engelska aristokratin i slutet av 1500-talet helst äkta venetianskt glas medan medelklassen fick nöja sig med detta glas *á la façon de Venice*.⁴⁹

Redan under 1550-talet användes *christallo* i Gustaf Vasas hov. År 1563 hade hovet skilda räkenskaper för »christalleglas«. ⁵⁰ Åtminstone under 1550-talet var det i Stockholms hov troligen frågan om äkta venetianska kärl men redan från det följande årtiondet är det på grund av skriftliga källor svårt att dra slutsatser om ursprunget av *christallo*.

En del av *christallo* var tunt färglöst glas som värderades högt men de italienska mästarna härskade talrika metoder att forma och dekorera glas. En del venetianskt glas var emaljdekorerat eller förgyllt. Exempel på mästarnas skicklighet erbjuder kärl med ett högt och rikligt dekorerat ben, såsom ving- och ormpokaler. Ett annat exempel har vi i olika typer av filigranglas, som krävde stora konstfärdigheter av mästaren. De vanligaste filigranglasen med enkla vita glastrådar i färglös massa kallas *vetro a fili*. Även den mera komplicerade stilen *vetro a retorti* med tvistiga glastrådar är representerad i de nordiska fynden. Några jordfynd av den tredje typen av filigranglas, *vetro a reticello* verkar ännu inte ha tillvaratagits i Norden. Inte ens i Antwerpen har det hittats i några större mängder. ⁵¹

Skärvor av venetianskt glas, eller snarare glas i venetiansk stil, hittas mest vid stadsutgrävningar och undersökningar av adliga miljöer. Från flera slott och herrgårdar finns det också skärvor av enkla odekorerade bågare och vinglas. Bitar av fina orm- eller vingpokaler samt filigranglaskärl har hittats bl.a. i Bergen, Trondheim, Lund, Kalmar, Stockholm, Åbo och Helsingfors men inte i något större antal. ⁵² På den finländska landsbygden har dessa kärlyper hittats på enstaka säterier såsom Svidja i Västra Nyland samt Laukko och Jutikkala. ⁵³ Från svenska slott och herrgårdar finns det också exempel (t.ex. Sundholmen i Västergötland). ⁵⁴ Kanske de bästa svenska exemplen är från Läckö slott i Västergötland där det bl.a. har hittats en nästan komplett fi-

ligranpokal och bitar av flera orm- och vingpokaler. I denna filigranpokal från sent 1500-tal kombineras *vetro a fili* och *vetro a retorti* teknikerna på ett maner som på grund av det nederländska fyndmaterialet pekar på ett äkta venetianskt ursprung ⁵⁵ (fig. 9, 10, 11, 12).

Av det arkeologiska materialet att döma synes *christallo* eller glas i venetiansk stil har varit dyrbart lyx. Äkta venetianskt glas var ännu mera exklusivt lyx

Fig. 9. Ett ormpokalfynd från Vinkällaren i Bergen (BRM B 6388). Foto: Bryggens museum/Svein Skare.

Fig. 10. Delar av en vinpokal från Aboa Vetus-museets område i Åbo. Foto: Aboa Vetus-museum/Georg Haggrén.

men enstaka mycket högkvalitativa exempel på filigran glas i stil *vetro a retorti* finns bl.a. från Läckö slott. Större antal av det äkta venetianska glaset köptes till kungliga hov från vilka har vi det bästa exemplet i Frederik IV:s berömda glaskabinett från tidigt 1700-tal i Rosenborgs slott i Helsingør.⁵⁶

Fig. 11. En exklusiv filigranpokal från Läckö slott i Västergötland. (SHM 21682:A5012) Foto Statens historiska museum/Victoria Dabir.

Kannor och karaffer

Under medeltiden var glaskannor och -karaffer liksom flaskor och buteljer ytterst sällsynta i Norden. Det var först under 1500-talet som dessa förvarings- och serviskärl blev allmännare. Denna förändring i den materiella kulturen var knuten till brännvinsbru-

Fig. 12. Ett filigranpokalfynd från Helsingfors Gammelstad. Foto: Helsingfors stadsmuseum/Georg Haggrén.

ket. Under senare delen av 1500-talet blev brännvinsdrickandet alltmer populärt.

Glasflaskor utgjorde kanske de bästa förvaringskärlen för brännvin vilket syns väl i det arkeologiska fyndmaterialet: fr.o.m. sent 1500-tal blir skärvor av glasflaskor och under 1600-talet även

buteljer vanliga. De mest populära och praktiska var fyrkantiga flaskor som kunde förvaras i speciella trälådor, s.k. flaskfoder. Den tyske resenären Samuel Kiechel, som år 1586 besökte Danmark och Sverige, hade en kantin med nio stora glasflaskor med sig. I flaskfoder var det förhållandevis tryggt att transportera glasflaskor både på sjö- och landsvägar. Kiechel hade tyvärr oturen att tre fulla flaskor föll ur schatullen efter en liten olycka på en smal väg på vintertiden.⁵⁷

Fynd av glaskannor och -karaffer är fåtaliga i jämförelse med andra drickskärl. Delvis är det naturligt: i hushållens inventarier fanns flera bägare än karaffer. De äldsta nordiska karafffynden (bl.a. i Bergen) synes vara från tidigt 1500-tal. Något vanligare blev karaffen först mot slutet av 1500-talet. En välbevarad karaff från sent 1500-tal har t.ex. tillvaratagits från en sophöög vid en köpmansgård i Aalborg i Jylland.⁵⁸ Skärvor av optiskt dekorerade oftast blå karaffer har hittats i stadsmiljöer bl.a. i Lund, Stockholm och Åbo men också från Kökars prästgård på Åland (fig. 13).

5. Renässansglasets ursprung – inhemsk produktion eller importvaror?

De första glasbruken i Norden grundades under senare delen av 1500-talet. Ett undantag är dock Vadstena kloster där det synes ha förekommit glastillverkning redan under medeltiden, liksom möjligen också i dominikanerkonventet i Lödöse. Utgrävningar på flera danska och svenska glasbrukshyttor samt i Hüti på Dagö har visat att åtminstone passglas hörde till deras sortiment. Däremot synes römerfynd vara sällsynta på de nordiska hyttorna.⁵⁹ I Hüti har man tillvaratagit enstaka skärvor av sena römertyper. I Stockholm och i Köpenhamn samt möjligtvis i Helsingør har det till-

Fig. 13. Övre delen av en karaff funnen från Bergen (BRM 0/57842).
Foto: Bryggens museum/Svein Skare.

verkats venetianskt glas men om produktionen och dess storlek vet man mycket lite.

Den tidigmoderna nordiska glasproduktionen växte mot slutet av 1500-talet. Initiativtagarna bakom grundandet av nya glashyttor hörde främst till furstehuset eller aristokratin, men samtidigt blev glaskärl alltmer populära också bland bredare folkmassor. Den inhemska produktionen var först och främst inriktad på hovets och aristokratins behov. Lars G. Henricson menar att det stigande antalet glasfynd på olika platser i Stockholm i slutet av 1500-talet och under 1600-talet speglar den inhemska produktionens ökning.⁶⁰ På grund av först och främst skogsbristen sjönk

glastillverkningen i Danmark kring mitten av 1600-talet och också i Sverige minskade antalet glashyttor. Det är mindre troligt att den inhemska produktionen, varken i Danmark eller i Sverige, kan ha räckt till respektive rikets behov och antagligen bestod en stor del av glasbeståndet under 1500- och 1600-talets Norden av importerade kärl.

De tidigmoderna skriftliga källorna är torftiga vad gäller glas. Vanligtvis tystnar tidens inventarier och testamenten alldeles om keramik och glaskärl. Något bättre möjligheter erbjuder tullräkenskaper av vilka det från Sverige och Finland finns bevarade serier fr.o.m. 1500-talets andra fjärdedel (Stockholm fr.o.m. 1530-talet, Åbo fr.o.m. 1549, Helsingfors fr.o.m. 1556). Tyvärr döljs glaskärl i tullräkenskaper ofta under den ospecificerade rubriken kramvaror.⁶¹ Där glasimport är noterad separat nöjde tullskrivaren ofta endast nedteckna »glas« eller »dricksglas« och antalet av dem.⁶² Lyckligtvis har några noggranna tulljournaler bevarats bl.a. från Stockholm. Från dem får man stundom mycket detaljerade uppgifter om importerade glasvaror. Dessa journaler erbjuder värdefull information, men tyvärr är det svårt att på grund av dem få några jämförbara kvantitativa uppgifter.

Från år 1578 finns det mycket detaljerade uppgifter om införseln till Stockholm. T.ex. den 27 maj förde stockholmsborgaren Hans Suckatt 560 passglas och 300 römer från Lübeck till staden. Enligt tulljournalen var värdet av passglasen 1 öre per styck, medan römerglasen kostade dubbelt så mycket. Den 18 juni 1578 anlände skepparen Petter Andersson efter några dagars seglats från Lübeck till Stockholm. Bland skeppslasten fanns bl.a. olika tyg, kryddor, Rhenskt vin, husgeråd och sybehör samt »passeglas 25 st, Små winglas 50 st, Christalle glas m. täke 30 st, Win römer 30 st«⁶³ (fig. 14).

Fig. 14. Ett avsnitt från Stockholms tulljournaler år 1578 redovisar om passglas och römer importerade från Lübeck. Riksarkivet, Stockholm. Foto: Georg Haggrén.

Gamla Smitkast		En Stockholms borg	
passglas	500 st		
Römmen	300 st		
Stannflaskor	16 Duffin		

De finaste glaskärlen synes ha kommit från Nederländerna eller Flandern, där särskilt staden Antwerpen var känd för sin produktion av glas i venetiansk stil.⁶⁴ Den 27 maj förde skepparen Jacob Tönneson ett skepp från Rotterdam till Stockholm. Skeppet var fyllt med dyrbarheter såsom silke och andra exklusiva tyg och t.o.m. italienska fiddlar dvs. fioler. Enligt tullhandlingar fanns där också »Christalle glas 52 st., Christalle drykes glas 75 st., Christalle skåler 6 st., Christalle Credenntzer 4 st., Små Christalle glas 72 st., Christalle kannor 12 st., Christalle drickes kacker 12 st., Små Christalle glas m. täker 24 st., Frankferdiske win Römmen 100 st., Släte Christalle glas 100 st.»⁶⁵ De var frågan om ett större parti som huvudsakligen bestod av glas *à la façon de Venice* eller kanske t.o.m. äkta venetianskt glas (fig. 15).

Glaskärl var oftast packade i tunnor. T.ex. införde arbogaborgaren Påvel Eriksson i början av juli 1578 två tunnor allehanda dryckglas från Lübeck till Stockholm och förmodligen vidare till sin hemstad.⁶⁶ Vanligt hushållsglas som passglas och även römer räknades oftast i »skock« d.v.s. 60 st eller i »hundert«, medan de finare kärlen räknades och värderades separat, per styck.

Även om tulljournalerna från år 1578 är utomordentligt noggranna finns det värdefulla uppgifter

också från andra år. Den 20 april 1602 förde stockholmsborgaren Mårten Trotzig med Jacob Elers skepp från Lübeck passglas 16 skockar (= 16 x 60 st) á 6 mark och vinrömers 3 »hundret« (= 3 x 100 st) á 2 Daler. Dessutom importerade han små glasflaskor 1 skock (= 60 st) á 2 mark och 24 flaskfoder á 2 Daler.⁶⁷ Mårten Trotzig – en stockholmsborgare vars namn ännu idag finns bevarat i namnet på Gamla stans smalaste gata, Mårten Trotzigs gränd – synes dock ha varit den enda som under detta år importerade glas till staden. Det här kan orsakas av den inhemska produktionen men saken behöver fördjupad forskning. I alla fall fortsatte glasimporten till andra städer. Till Åbo infördes år 1640 exempelvis nästan 5000 glaskärl bl.a. 47 skock passglas och 5 skock römer. Samma år tullades i Åbo fina vinglas (dvs. christallo) vars värde var 73 riksdaler.⁶⁸

Det finns inte några systematiska detaljstudier av importen på glas från kontinenten till Norden. Tyvärr gäller detta också de flesta andra kramvarorna. På grund av preliminära studier och stickprov är det ändå möjligt att få lite belysning på glasimporten. Till Sverige (och Finland) importerades glas först och främst från Lübeck. Därifrån infördes olika dricksglas såsom passglas och römer samt flaskor och tim-

Eggenstallt glas	52/2
Eggenstallt Drycks glas	75/2
Eggenstallt Paker	6/2
Eggenstallt Curdrombz	4/2
Omå Eggenstallt glas	42/2
Eggenstallt Pannor	12/2
Eggenstallt Drycks Paker	12/2
Omå Eggenstallt glas m. Paker	24/2
Frankfurdjke vin Romer	100/2
Slått Eggenstallt glas	100/2

Fig. 15. Fint chistalleglas importerat från Rotterdam till Stockholm i maj 1578. Riksarkivet, Stockholm. Foto: Georg Haggren.

glas. Från andra tyska städer skeppades fönsterglas, men mycket sällan något annat glas. Det finns dock exempel på glas partier från bl.a. Danzig och Stralsund. En del *Christallo* fraktades från Lübeck men desutom importerades det direkt från Nederländerna (bl.a. Rotterdam).

Vid sidan av glashögare importerades också stora mängder främmande drycker till Norden. Vinet var naturligtvis alltid importerat. Det mest populära vin-

sortimentet var Rhenskt vin. År 1602 förtullades 5 åm (1 åm = 157 liter) malvesier, 14½ åm bastart, 268½ åm rhenskt vin, 251½ åm franskt vin och 52 ¼ åm spanskt vin eller drygt 90 000 l olika vinsorter samt drygt 10 åm brännvin. Även importen av mjöd och öl var kändbar. Till staden infördes olika kvaliteter öl från bl.a. Braunschweig, Danzig, Lübeck, Rostock, Wismar och Danmark.⁶⁹ Under 1500-talet ökade vinimporten till Sverige kraftigt och samma tendens

fortsatte under 1600-talet. Under en 20 års period mellan 1618 och 1637 femdubblades vinimporten till Sverige. Hovet, aristokratin och de förnämsta borgarna blev vana vid att dricka vin. År 1642 konsumerade man i drottning Kristinas hov över 20 500 liter Rhenskt vin och 27 300 liter franskt vin – och 160 000 liter starköl.⁷⁰

Passglas hörde till de danska och svenska glasbrukens sortiment. De viktigaste produktionsområdena av passglas fanns dock i Tyskland. Man vet att de tillverkades på flera ställen i Tyskland (bl.a. i Hessen, Thüringen och Niedersachsen) och troligtvis också i Nederländerna.⁷¹ I jämförelse med passglas var produktionen av vinglas inte så stort i Skandinavien. Det »*christallo*« som importerades till Norden hade troligen sitt ursprung huvudsakligen i nederländska eller i tyska städer. Berkemeyer och römer tillverkades i norra och västra delar av Tyskland (bl.a. Hessen, Spessart, Westfalen) samt i Nederländerna dvs. på olika orter i nordvästra delar av kontinenten.⁷²

Det är värt att notera att passglas främst tillverkades till drickandet av starköl. Stora mängder av olika starkölsorter importerades från nordtyska hansastäder från vilka var det förhållandevis kort avstånd till passglasproducerande områden. I Lübecks omland – i vid bemärkelse – tillverkades passglas. På ett motsvarande sätt låg de västtyska områden där glasblåsarna var specialiserade i att blåsa römer nära intill vinodlande områden i Rhendalen. Rödvin och en del mörka vitviner som man gärna drack från exklusiva vinglas och pokaler *à la façon de Venice* hade sitt ursprung oftast i något sydligare delar av Europa.

Starköl och viner kom till Skandinavien med samma skepp som passglas, römer och *christallo*. Från tidig medeltid har det bl.a. för Englands del visats

hur fynd av s.k. Saintonge-keramik speglar vinexport från sydvästra Frankrike.⁷³ Det samma synes gälla även dryckesimport och de ledande glastyperna i det tidigmoderna Norden. Vin och starköl har försvunnit länge sedan medan glasskärvorna finns kvar för att studeras av arkeologer.

Det hör ju till saken att i periferin kunde man missbruka dryckeskärl och bryta tidens sedregler. Detta förklarar hur prinsessorna i Gustaf Vasas hov under 1550-talet drack rhenskt vin från passglas eller hur berusade finska bönder år 1637 i en skärgårdskrog i Kimito söp brännvin från ett passglas.⁷⁴

6. Sammanfattning

Under medeltiden kan man ur det arkeologiska fyndmaterialet se avsevärda regionala variationer i glasprofilerna eller hushållens glasbestånd i Norden. I motsats till detta blev glasprofilerna i nordiska städer under senare delen av 1500-talet och under 1600-talet överraskande likartade. Detta gäller inte bara Norden utan stora delar av Nord- och Västeuropa (t.ex. Lübeck, Braunschweig, Paderborn och olika nederländska städer). Samma bägartyper blev allmänna och populära i stora regioner. Detta gäller passglas, römer och även *christallo*, glas i venetiansk stil.⁷⁵ På andra sidan Nordsjön, i England, kände man till passglas och römer, men vanliga var de inte. Däremot utbredde sig glaset *à la façon de Venice* dit.⁷⁶ I Wien brukade man römer och venetianskt glas men passglas hörde inte till hushållen i denna storstad.⁷⁷

Den materiella kulturen i norden följde europeiska trender. Römer och *Christallo* var vinkärl, som brukades i adelshem men också på prästgårdar och borgarhushåll. Passglas var ölglas, som i Norden kunde användas också när man drack vin eller

brännvin. Passglasskärvor är vanliga fynd i städerna och i högreståndshushåll men i mindre antal hittas de även i bondemiljöer.

De ovan nämnda glastyperna var inte alls de enda föremål som under 1500- och 1600-talen blev typiska inslag för festliga men också vardagliga matbord i Norden. Detta gällde även vissa keramiktyper, inte minst majolika och matrisdekorerat stengods som under 1500- och 1600-talen blev alltmer vanligare. Ett mycket intressant inslag är bordsknivar som också är väl representerade i tidens bildkonst. På den tidigare nämnda målningen av Henrik Carlsson Horn, har han vid sidan av ett passglas även en fin bordskniv i sin hand, medan paret i Mariakyrkans målning har två bordsknivar på bordet framför sig.

Bordsknivar var en senmedeltida nyhet som under senare delen av 1300-talet eller på 1400-talet blev vanlig på matborden i högreståndshushåll i t.ex. London och städerna i Tyskland.⁷⁸ Helsingfors tullräkenskaper från år 1585 visar att hundratals bordsknivar av olika storlekar importerades till staden.⁷⁹ Tydligt var de flesta av dem av tyskt ursprung. Speciella bordsknivar blev vanligare under senmedeltid, senast i början av 1500-talet i de nordiska städerna, och inte bara i alla högreståndsmiljöer utan också hos bönderna åtminstone i kustsocknar. Importerade smäckra bordsknivar blev vanliga i sydfinska bondbyar bara några årtionden senare än i t.ex. London och Lübeck!

Bruket av alla dessa föremålsgrupper följde allmänna europeiska trender. Bordskicket förfinades, varje medlem i bordsällskapet fick egna dryckeskärl, egna bestick och egen tallrik. Allt detta återspeglar den civiliserings- och individualiseringsprocess som hörde till samhällets – och individernas – moderniseringsprocess under tidigmodern tid. Alla samhälls-

grupper eller stånd var villiga att tillägna sig nyheter men samtidigt fanns det tydliga skillnader. Nästan alla började använda bordsknivar. Ölglas brukades inte bara på prästgårdar och på adelns säterier, utan var vanliga också i borgarhem. Till och med bönderna kunde stundom dricka öl – eller brännvin – ur dem. Däremot visar det arkeologiska fyndmaterialet att de tidstypiska vinglasen inte spreds bland allmogen, bland bönderna eller städernas lägre borgerskap i Nordeuropa. Allmogen kunde dricka öl i passglas men under tidigmodern tid hörde dyra vinkärl inte till deras värld.

Noter

1. Haggrén 1999a; idem 1999b.
2. Nuorteva 1983; Kungliga biblioteket: Ig 7 (Amiral Jacob Gottbergs album amicorum 1591-1613) s. 74.
3. Se t.ex. Riismøller, 104-105. Paret på målningen har inte identifierats. Sten Bille, ägaren av Herredvadsklosters glasbruk, gravlades i Mariakyrkan år 1586, men det kan inte visas några säkra samband mellan honom och denna målning.
4. Se t.ex. Gaimster & Stamper 1997. Föredrag från ett seminarium som hölls i British Museum den 14-15 november 1996 har samlats i boken.
5. Jfr. Haggrén 2009.
6. Platt 2001 (1978) s. 173-250.
7. Platt 2001 (1978) s. 240-250.
8. Mäntylä 1998 s. 26-58.
9. Se t.ex. Johnson 1995; Orser 2004 (1995) s. 14-21, 264-283.
10. Elias 1989 s. 155-160, 200-202.
11. Gaimster 1997 s. 117-140.
12. Jfr. Elias 1989.
13. Willmott 1997.
14. Slottsarkivet: Fatabursinventarium 1562-1563.
15. Jexlev 1970 s. 50.
16. Jfr. Elias 1989.
17. Pieter Claesz »Still life with drinking vessels (1649)«, NG2592, National Gallery, London. See <http://www.nationalgalleryimages.co.uk/>.
18. Prohaska-Gross 1992 s. 88.

19. Jan Davidz de Heem »Still life with flowers and fruit (ca 1650)«, Art Gallery and Museum, Cheltenham.
20. Se t.ex. Grimm 1984 s. 305.
21. Haggrén 2002.
22. SHM 22028: 586; Riismøller 1970b s. 100-101.
23. Riismøller 1970b s. 100-101.
24. Haggrén 2003 s. 228; Niukkanen 1997 s. 66.
25. Sode 2005 s. 14-15.; Ullberg-Loh 1992 s. 88.
26. Henricson 2003 s. 109-112.
27. Sode 2005 s. 17.
28. Jexlev 1970 s., 42-43.
29. Slottsarkivet: Vinkällarräkenskaper 1: 16 (1556); I B 1 (1613).
30. Seitz 1933 s. 94.
31. Riismøller 1970a; Roosma 1966 s. 61-62.
32. Henricson 2003 s. 111.
33. Steppuhn 2003 s. 99. Se också Steppuhn 2002 s. 64-68.
34. Haggrén 2002; Kortelainen 2009.
35. Haggrén 1994 s. 288; Henricson 2003 s. 111; Jonsson & Ullberg-Loh 1984; Ullberg-Loh 1992 s. 88-89, Pl. XII.
36. Henricson 2003 s. 110; Rehnberg 1987 (1955) s. 29.
37. Haggrén 2000 s. 88-89; Haggrén & Mikkola 2000 s. 18; Pellinen 2007 s. 103; Rosendahl 2003 s. 74; Vuoristo 1997 s. 136.
38. von Bonsdorff 1997 s. 158-159.
39. Pellinen 2007 s. 99.
40. Henkes 1994 s. 189-192.
41. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 320:1:I (Stockholm 1578) s. 33v, 40; 372:III (Stockholm 1602).
42. Brongers & Wijman 1968 s. 16-19; Henkes 1994 s. 189-192.
43. Seitz 1936 s. 83-85.
44. Haggrén 2002 s. 119.
45. T.ex. Grieg 1930.
46. Haggrén 2010 (in print).
47. Rosendahl 2006 s. 75.
48. Se t.ex. Henkes 1994 s. 123, 144-156, 168-188, 200-222; Polak 1975 s. 70-79; Ricke 2005 s. 34-35; Willmott 2002 s. 16-20.
49. Willmott 1997.
50. Slottsarkivet: Fatabursinventarium 1562-1563.
51. Jfr. Tait 1982 s. 116-118; Veeckman 2002 s. 87.
52. Haggrén 2002 s. 119.
53. Haggrén 2000 s. 89; Haggrén & Mikkola 2000 s. 18; Niukkanen 1997 s. 66-67; idem 2002.
54. Söderberg 1941 s. 72.
55. SHM 21682: A5012.; 21682:VIII:63, 579, 1666-1671, 1694; Veeckman 2002 s. 87; De Raedt & al 2002 s. 105-8, 116-117.
56. Boesen 1960.
57. Hildebrand 1962.
58. Riismøller 1970b s. 108-109.
59. Henricson 2003, Riismøller 1970a, 79; Roosma 1966 s. 61-62.
60. Henricson 2002.
61. Haggrén 1999a s. 58; idem 1999b s. 49.
62. Se t.ex. Haggrén 1999b s. 44 (Åbo 1556, 1584); Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 303:II (Stockholm 1557) s. 14v, 48v, 51, 51v.
63. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 320:1:I (Stockholm 1578) s. 23v.
64. Jfr. Veeckman 2002.
65. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 320:1:I (Stockholm 1578) s. 33v.
66. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 320:1:I (Stockholm 1578) s. 52v.
67. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 372:III (Stockholm 1602) s. 43.
68. Haggrén 1999b s. 43.
69. Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper 372:III (Stockholm 1602) s. 300.
70. Mäntylä 1998 s. 43, 49.
71. Steppuhn 2003 s. 99.
72. Henkes 1994 s. 190, 192.
73. Hodges 1977.
74. Haggrén 1999b s. 47.
75. Se t.ex. Brückschen 2004; Dumitrache 1990; Gai 2006; Henkes 1994; Moser & Stahl 2005; Steppuhn 2002; idem 2003.
76. Willmott 2002 s. 50-54, 57-75.
77. Tarcsay 1999.
78. Cowgill 1987 s. 26-27; Müller 1996 s. 47.
79. Riksarkivet: Finska Cameralia vol 81.

Källor

Arkivkällor

- Kungliga biblioteket (Stockholm)
 Ig 7 (Amiral Jacob Gottbergs album amicorum 1591-1613)
 Riksarkivet (Stockholm)
 Finska Kameralia
 Lokala tullräkenskaper
 Slottsarkivet (Stockholm)
 Vinkällarräkenskaper

Litteratur

- Boesen, Gudmund: *Venetianske glas på Rosenborg*. København 1960.
- von Bonsdorff, Anna-Maria: 1600-luvun markkinahumua Perniön Muntolannokalla. *Perniö - Kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja XV*. Red. Marianna Niukkanen. Helsinki 1997, s. 153-162.
- Brongers, J. A. & H. F. Wijnman: Chronological classification of romers with the help of 17th century paintings in the Low Countries. *Rotterdam Papers* (I). Rotterdam 1968, s. 15-22.
- Brückschen, Martina: *Glasfunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit aus Braunschweig. Bedeutung, Verwendung und Technologie von Hohlglas in Norddeutschland*. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens Band 33. Rahden/Westf. 2004.
- Cowgill, Jane: Manufacturing techniques. *Knives and Scabbards*. Medieval Finds from Excavations in London 1. London 2000 (1st ed 1987), s. 8-39.
- De Raedt, Ina & Koen Janssens & Johan Veeckman: On the Distinction between 16th and 17th Century Venetian and Façon de Venise Glass. *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond. The Transfer of Technology in the 16th and 17th Century*. Antwerpen 2002, s. 95-121.
- Dumitrache, Marianne: Glasfunde des 13.-18. Jahrhunderts aus der Lübecker Innenstadt. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 19. Bonn 1990, s. 7-161.
- Elias, Norbert: *Sedernas historia*. Stockholm 1989 (1939).
- Gai, Sveva. Eine gemauerte Kloake am Schildern 1-7. Ein Blick auf den gläsernen Hausrat des 15. bis 17. Jahrhunderts. Sven Spiong & Matthias Wemhoff (Hrsg.): *Scherben der Vergangenheit. Neue Ergebnisse der Stadtarchäologie in Paderborn*. MittelalterStudien. Band 8. München, s. 51-72.
- Gaimster, David. *German Stoneware 1200-1900*. *Archaeology and Cultural History*. British Museum Press. London 1997.
- Gaimster, David & Paul Stamper (Eds.): *The Age of Transition. The Archaeology of English Culture 1400-1600*. The Society for Medieval Archaeology Monograph 15. Oxbow Monograph 98. Oxbow Books 1997.
- Golebiewski, Andrzej: Mittelalterliche und neuzeitliche Glaserzeugnisse von ausgewählten Fundstätten Nordpolens. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 21. 1993, s. 107-134.
- Grieg, Sigurd: Cologne and Bergen. Imports of German Glasses into Norway in the Middle Ages. *Acta Archaeologica* I. København 1930, s. 283-292.
- Grimm, Claus: Stilleben als Quellen für Glasbesitz und Glasgebrauch. *Glück und Glass. Zur Kulturgeschichte des Spessartglases*. Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur. München 1984, s. 294-309.
- Haggrén, Georg: Pikarit, ikkunat ja muut lasit - Helsingin porvari-haurasta ylellisyyttä ja arkisineistöä. *Narinkka 1994*. Jyväskylä 1994, s. 282-310.
- Haggrén, Georg: Två perspektiv på den materiella kulturen på slott och sätesgårdar under den äldre vasatiden. *META* 2/1999 (a), s. 49-62.
- Haggrén, Georg: Vaikenevat lähteet ja puhuvat sirpaleet. *Turun historiallinen arkisto* 53. Turku 1999 (b), s. 41-51.
- Haggrén, Georg: Sirpaleet särkynet - tirkistysreikä Laukon kartanon vaiheisiin ja isäntäväen elämään. *Vesilahden Laukko - Linna, kartano, koti*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IV. Toim. Kari Uotila. Turku 2000, s. 85-91.
- Haggrén, Georg: From a Rare Luxury to Everyday Ware? Glass Vessels in Medieval and Early Modern North-European Towns. *Centre, Region, Periphery. Medieval Europe 2002* Basel. Vol. 1. Hertingen 2002, s. 118-126.
- Haggrén, Georg: Sirpaleita Hansan kulttuuripiiristä. Keski-aikaiset lasiastialöydöt. *Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* (AMAF) IX. Toim. Liisa Seppänen. Turku 2003, s. 223-240.
- Haggrén, Georg: En tid av transition – förändringen av materiell kultur under 1500- och 1600-talen. *Finskt Museum* 2008. Helsingfors 2009, s. 77-95.
- Haggrén, Georg: Kaalinkantalaseista kivennäisvesipulloihin. Luostarin ja pappilan lasilöytöjen kertomaa. *Naantalin luostarin rannassa*. (in print).
- Haggrén, Georg & Terhi Mikkola: Asutusjatkuvuutta ja monipuolista esineellistä kulttuuria. Sääksmäen Jutikkalan kartanon arkeologiset tutkimukset vuosina 1999 ja 2000. *SKAS* 3/2000, s. 14-20.
- Henkes, Harold E: *Glas zonder glans – Glass without Gloss*. Rotterdam Papers 9. Rotterdam 1994.
- Henricson, Lars G: »Drycke glass« i Stockholms jord från 1200-tal till 1900-tal. *Upptaget. Samfundet Sankt Eriks årsbok 2002*. Uppsala 2002, s. 225-236.
- Henricson, Lars G: Passglas i Stockholm. Vasarenässansen, stormaktstiden och järnåldern. *Fornvännen* 98 (2003), s. 107-120.
- Hildebrand, Bengt: *Främlingar ser på Sverige*. Bonniers. Stockholm 1962.
- Hodges, R: Some early medieval French wares in the British isles: an archaeological assessment of the early French wine trade in

- Britain. *Pottery and Early Commerce*. Ed. by D. P. S. Peacock. London 1977, s. 239-255.
- Jexlev, Thelma: De skriftlige kilders vidnesbyrd om dansk renæssanceglas. *Dansk glas i Renæssancetid 1550-1650*. København 1970, s. 21-67.
- Johnson, Matthew: *An Archaeology of Capitalism*. Blackwell. Oxford 1995.
- Jonsson, Leif & Kajsa Ullberg-Loh: Ur historiens djupa brunn. Om ett märkligt fynd i Ny Varberg. *Varbergs museums årsbok* 1984. Varberg 1984, s. 65-96.
- Kortelainen, Kati: *Passglas Torniossa – yleiseurooppalainen ilmiö Pohjo-lan periferiassa*. University of Oulu 2009 (opublicerad).
- Moser, Marianne & Judith Stahl: Gläsernes Trinkgeschirr vom Kötterhagen. Ausgrabungsfunde von Tafelgläsern des 17. und 18. Jahrhunderts aus einer Kloake der Familie Koch am Kötterhagen 17. Sven Spiong & Matthias Wemhoff (Hrsg.): *Scherben der Vergangenheit. Neue Ergebnisse der Stadtarchäologie in Paderborn*. MittelalterStudien. Band 8. München, s. 147-170.
- Mäntylä, Ilkka 1998: *Viiressä totuus. Viinin historia Suomessa*. Keuruu 1998.
- Möller, Gunnar 1995. Mittelalterliches und renaissancezeitliches Hohlglas aus Stralsund. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 5. Wismar, 43-48.
- Müller, Uwe: Die Funde der archäologischen Untersuchungen auf dem Schranken zu Lübeck. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 24. Lübeck 1996.
- Niukkanen, Marianna: »Al ting aer forgaengelich...«, Excavations at the Medieval Manor of Svidja in 1996-1997. *Fennoscandia Archaeologica* XV. Helsinki 1998, s. 59-69.
- Niukkanen, Marianna: Majolica and glass from the manor of Svidja, Southern Finland. *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond. The Transfer of Technology in the 16th and 17th Century*. Antwerpen 2002, s. 491-493.
- Nuorteva, Jussi: *Suomalaiset muistokirjat ja muistokirjamerkinät ennen isoavihaa*. Historiallisia tutkimuksia 123. Helsinki 1983.
- Orser, Charles E. 2004: *Historical Archaeology*. Pearson Prentice Hall. Upper Saddle River, New Jersey 2004 (1st ed 1995).
- Pellinen, Hanna-Maria: Reconstruction and archaeology – A case study of a village from historically recorded times. *Hortus Novus*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae (AMAF) XIV. Turku 2007, s. 92-107.
- Platt, Colin 2001: *Medieval England. A Social History and Archaeology from the Conquest to 1600 AD*. Routledge, London & New York 2001 (1st ed 1978).
- Polak, Ada: *Glass, its makers and its public*. London 1975.
- Prohaska-Gross, Christine: Der Heidelberger Glasfund. *Vor dem grossen Brand*. *Archäologie zu Füßen des Heidelberger Schlosses*. Stuttgart 1992, s. 82-99.
- Rehnberg, Mats: *Stora krogboken*. Stockholm 1987 (1st ed. 1955).
- Ricke, Helmut: Glass of the Middle Ages and the Early Renaissance Period. *Glas des Mittelalters und der Renaissance – Glass of the Middle Ages and the Early Renaissance Period*. *Die Sammlung Karl Amendt*. Düsseldorf 2005, s. 27-38.
- Riismøller, Peter: Glasværkstomter. *Dansk glas i Renæssancetid 1550-1650*. København 1970 (a), s. 68-95.
- Riismøller, Peter: Stof og form. *Dansk glas i Renæssancetid 1550-1650*. København 1970(b), s. 96-115.
- Roosma, Maks: *Hüti klaasikoda Hiiumaal*. Tallinn 1966.
- Rosendahl, Ulrika: *Som det höves en adelsperson. Materiell kultur och manifesterad status på sätesgårdar med stenhus i Raseborgs och Borgå län under 1500-talet*. Avhandling pro Gradu. Helsingfors universitet 2006 (opubl.).
- Seitz, Heribert: *Glaset förr och nu*. Stockholm 1933.
- Seitz, Heribert: *Äldre svenka glas med graverad dekor. En undersökning av det bevarade 1700-talsbeståndet*. Nordiska museets handlingar 5. Stockholm 1936.
- Sode, Torben: Til pas. *Skalk* 3/2005, s. 12-17.
- Stappuhn, Peter: *Glasfunde des 11. bis 17. Jahrhunderts aus Schleswig*. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 16. Wachholtz Verlag, Neumünster 2002.
- Stappuhn, Peter: Katalog. *Glaskultur in Niedersachsen. Tafelgeschirr und Haushaltsglas vom Mittelalter bis zum frühen Neuzeit*. Hrsgb. Edgar Ring. Lüneburger Stadtarchäologie V. Stadt Lüneburg 2003, s. 47-196.
- Söderberg, Bengt: *Sundholmen. Ett braheslott från äldre vasatid i Västergötland*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar 50:2. Stockholm 1941.
- Tait, Hugh: *Venezianisches Glas*. Harenberg, Dortmund 1982.
- Tarcsay, Kinga: *Mittelalterliche und neuzeitliche Glasfunde aus Wien*. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*. Beiheft 3/1999. Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie. Wien 1999.
- Ullberg-Loh, Karin: Fynden. *Ny Varberg – staden som blev kungsgård*. Red. Bengt-Arne Person. Varberg 1992, s. 69-91.
- Veckman, Johan: Production and Consumption of Glass in 16th and early 17th Century Antwerp. The Archaeological Evidence. *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond. The Transfer of Technology in the 16th and 17th Century*. Antwerpen 2002, s. 79-93.

Vuoristo, Katja: Löytöesineistö ja esineistön kättäjät Näsen kuninkaankartanossa. *Perniö - Kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja XV*. Red. Marianna Niukkanen. Helsinki 1997, s. 134-152.

Willmott, Hugh: English Sixteenth and Early Seventeenth Century Vessel Glass in the Context of Dining. *Medieval Europe Brügge 1997. Rapporten Vol. 7. Material Culture in Medieval Europe*. Zellik 1997, s. 185-190.

Willmott, Hugh 2002. *Early post-medieval vessel glass in England c. 1500-1670. CBA Research Report 132*. Council for British Archaeology.

Ett stort tack riktas till Gitte Hansen (Bryggens museum, Bergen), Martin Hansson (Smålands museum, Växjö), Jan Kock (Aarhus universitet, Aarhus), Siv Falk (Statens historiska museum, Stockholm).